

Sever INDRIE MIRON
(Colegiul "Mihai Viteazul"
din Vulcan)

**Armata moesic i illyric i frontiera
dun rean în anul celor patru împ ra i
(69 AD)**

Abstract: (The Roman Army of Illyricum and the Danubian Frontier in the Year of the Four Emperors (69 A.D.)) In the autumn of 69 AD, the Roman army of Moesia and Illyricum won a decisive victory in front of the western army of Vitellius, without waiting for reinforcements from the East under the command of Mucianus. After the soldiers and legates of the legions virtually suspended from office consular legates and invaded Italy, Antonius Primus held all authority over Moesian and Illyrian armies. The leadership, the number of units, their effective and the routes followed by all those armies are very difficult to follow because of the incomplete, sometimes ambiguous and seemingly contradictory passages from literary or epigraphic sources and because we can still find some errors of translation in this passages. No less important would be to reveal some little-known or almost forgotten source (Pseudo-Hegesippus) that come to confirm our interpretations.

Keywords: Civil Wars, Illyrian army, legions, vexillations, literary sources

Résumé: L'armée de Mésie et d'Illyrie dans l'année de quatre Empereurs (AD 69) À l'automne de 69 après J.C., l'armée de Mésie et d'Illyrie a remporté une victoire décisive en face de l'armée de l'ouest loyale à Vitellius, sans attendre des renforts de l'armée de Levant sous le commandement de Mucianus. Après que les soldats et les légats des légions pratiquement ont suspendus les légats consulaires, Antonius Primus a tenu toute autorité sur les armées d'Illyrie et de la Mésie et il a envahi l'Italie. Les commandements, le nombre des unités, leur effectives et les itinéraires suivis par toutes ces armées sont très difficiles à suivre en raison des passages incomplets, parfois ambigus et apparemment contradictoires provenant de sources littéraires ou épigraphiques et parce que nous pouvons encore trouver quelques erreurs de traduction ou d'interprétation dans ces passages. Non moins important serait de révéler une certaine source littéraire peu connus ou presque oubliée (Pseudo-Hégésippe) qui ajoute le texte original de Flave Josèphe et qui vient confirmer nos interprétations.

Mots-clés: guerre civile, armée d'Illyrie, détachements, légions, sources littéraires

În vara anului 69 e.n., în Orient, este proclamat împ rat Titus Flavius Vespasianus, comandantul armatelor care se preg teau s asedieze Ierusalimul i s pun cap t îndelungatului i sângherosului r zboi iudaic, r zboi despre care Flavius Josephus ne-a l sat o ampl descriere. Concertându- i aten ia asupra frontului din Palestina, Flavius Josephus nu scap din vedere nici desf urarea r zboaielor civile din Italia i implicarea armatelor de la frontierele nordice ale Imperiului în b t liile decisive pentru puterea suprem , îns nu î i propune s ofere informa ii detaliate despre evenimentele din Occident pentru c acestea erau deja bine-cunoscute lumii greco-romane la data la care el î i redacta lucrarea i pentru c au influen at mai pu in desf urarea r zboiului iudaic¹.

Îns analiza atent a acelor câteva pasaje care fac referire la rolul decisiv al armatei din Moesia i Illyricum în r zboaiete civile, reanalizarea diferitelor traduceri ale

¹ Joseph.Bellum.4.9.2 [paragraphus 496 in editione Berolinensis a cura Benedicto Niese].

textului lui Flavius Josephus și coroborarea acestuia cu alte pasaje din autorii greci (Plutarh, Cassius Dio) și romani (Tacitus, Suetonius, Pseudo-Hegesippus) care au tratat același subiect și au oferit mai multe detalii, ne-ar putea oferi o viziune diferită, nu doar asupra succesiunii și desfășurării evenimentelor ci și asupra organizării armatei imperiale și a modului în care grecii încercau să traducă în propriul lor limbaj terminologia militară romană. În același timp, ar trebui semnalat aici existența unei traduceri în latină mai puțin cunoscută sau aproape uitată a lui Flavius Josephus (diferită de cea care în Evul Mediu i-a fost parțial atribuit lui Rufinus din Aquileea), traducere datată tot la sfârșitul Antichității și atribuită unui autor numit în mod convențional Pseudo-Hegesippus, despre care s-a emis ipoteza că ar fi putut conserva segmente importante ale versiunii inițiale (în aramaică).

Situația generală a Illyricului în timpul lui Claudius și Nero

În ultimii ani ai lui Nero, după terminarea războiului cu Armenia și Parthia, o intensă activitate militară se desfășoară la Dunăre, unde cele două districte ale Illyricului și Macedoniei (Pannonia și Moesia), care primiseră o organizare quasi-provencională de rang proconsular (cca 45/46 e.n.), sunt complet militarizate și transformate într-o bază de operațiuni ale armatei romane la nord de fluviu și în regiunile nord-pontice. Expansiunea pe care Nero o planifică în Scythia ar fi putut fi de fapt un război preventiv al cărui obiectiv era de a împiedica orice încercare de restaurare a dinastiilor legitime ale regatelor elenistice din Pont sau din Bosporan și de a controla mijloacele haotice din conglomeratul de triburi sarmato-alanice care se pregăteau să forțeze granițele lumii civilizate (Dunărea/Istrul și Porțile caucaziene), mijloace care nu puteau trece neobservate și care trebuiesc să fie îngrijorat atât pe romani cât și pe parți, determinându-i să ajungă la un compromis și la un acord care prevedea o ofensivă comună. Izbucnirea revoltei iudeilor și războaiele civile care au urmat după moartea lui Nero au avut drept consecință abandonarea acestor planuri ambițioase care au fost intens pregătite nu doar din punct de vedere militar ci și propagandistic.

Cele mai importante succese militare au fost înregistrate de guvernatorul Moesiei (Tiberius Plautius Silvanus Aelianus) care, deși avea la dispoziție forțe reduse după plecarea legiunii a V-a Macedonica în Orient, a strămutat pe teritoriul Imperiului peste 100.000 de trans-danubieni care vor fi obligați să plătească tribut, a obligat pe regii unor popoare până atunci necunoscute să se închine la malul Dunării simbolurilor sacre ale romanilor, a securizat granițele provinciei și a impus pacea romană (*pax Romana*) în teritoriile nord-dunărene și nord-pontice, primind supunerea și ca garanție a acestei supuneri ostateci din rândul popoarelor scythice ostile atât romanilor cât și fidelilor aliați ai acestora din Bosphorul Cimerian². Detaliile din cariera militară excepțională a acestui ilustru patrician

² CIL XIV, 3608 (Tibur, Latium) = ILS, 986 = InscrIt IV, 1, 125 = AE 1956, 208 = AE 1960, 162 = AE 1983, 139 = AE 1994, 549 = AE 1998, 405 = AE 2006, 1223-4 = AE 2010, 8 = AE 2010, 67:

Ti(berio) Plautio Marci filio) Silvano ... legat(o) pro praet(ore) Moesiae quamvis in qua plura quam centum mill(ia) ex numero Transdanubianor(um) ad praestanda tributa cum coniugib(us) ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit motum orientem Sarmatar(um) compressit parte(m) magna(m) exercitus ad expeditionem in Armeniam misisset ignotos ante aut infensos p(opulo) R(omano) reges signa Romana adoraturos in ripam quam tuebatur perduxit regibus Bastamarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum captos aut hostibus ereptos remisit ab aliquis eorum o[bl]sidem accepit per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit Scytharum quoque regem] a Cher[s]onensi quae est ultra Borustenen o[bl]sidione summoto ...

înrudit cu familia imperială a Claudienilor le cunoaștem în primul rând din inscripția sa funerară de la Tivoli și numeroasele comentarii asupra acesteia³.

O acțiune militară și diplomatică într-o măsură asemănătoare dar cu efecte similare pentru prestigiul Romei în rândul populațiilor barbare de dincolo de frontierele Imperiului, a celor "scythice" în primul rând (în rândul cărora îi putem include și pe parți), dar și cu largă ecou în întregul Orient elenistic, a întreprins la malul Eufratului și Lucius Vitellius (tatăl lui Aulus, viitorul împărat al anului 69). Tiridates, unul dintre ostatecii de neam regal ai Arsacizilor care se predase lui Tiberius, este susținut atunci, logistic și propagandistic, de guvernatorul Siriei, în lupta pentru succesiune la tronul Imperiului Parthiei (35/36 e.n.)⁴.

Realizările militare obținute trei decenii mai târziu de Ti. Plautius Silvanus Aelianus trebuie să fi fost și ele consemnate de ultimele cărți, aproape în întregime pierdute, ale *Annalelor* lui Tacitus, care acopereau acel segment cronologic (65-68 e.n.) ce corespunde și cu perioada guvernării sale în Moesia. Însă și de alte izvoare literare. Flavius Josephus amintește într-un pasaj, în care îi pune în valoare și talentul retoric (pentru că ar fi greu de crezut că Herod Agrippa II a avut un discurs atât de lung și complicat), *de bosporani, de neamurile din regiunea lacului Meotic care odinioară nu-i recunoșteau nici propriul lor stăpân, iar acum sunt supuși unui număr de trei mii de soldați romani greu înarmați, ale căror patruzeci de corăbii fac să domnească pacea pe o mare altfel inospitală*. Josephus redă aici ideile principale ale unui discurs înut de noul tetrarh al Galileei și Pereeii în vara anului 66 e.n., prin care încearcă, fără succes, să-i convingă pe iudei de inutilitatea unei revolte împotriva romanilor. Josephus amintește cu această ocazie și faptul că romanilor *nu le-a ajuns să aibă ca hotar Istrul la miez noapte*⁵.

Versiunea latină (ambrosiană) a lui Pseudo-Hegesippus, care redă același discurs într-o altă redactare (probabil o versiune inițială a *Războiului iudaic*, tradus mai întâi de Hegesippus), conține aceleași idei principale, însă alte înflorituri retorice și stilistice (Hegesip. Bellum.2.9). Și câteva formulări cărora nu le putem găsi un corespondent în textul grecesc, dar care seamănă foarte mult cu epitaful lui Tiberius Plautius Silvanus Aelianus⁶.

Guvernatorul Pannoniei (Lucius Tampius Flavianus), obține și el succese similare la Dunărea de Mijloc, consemnate de o inscripție în care găsim aceiași mențiuni a faptului că triburile ostile (probabil iazygi, care părăsiseră recent în spațiul dintre Dunăre și Tisa⁷)

³ Homer Curtis Newton, *The Epigraphical Evidence for the Reigns of Vespasian and Titus*, New York, 1901, pp. 109-110; Vasile Pârvan, *Getica*, București, 1926, pp. 103-105; *Tiberius Plautius Aelianus și frontiera Dunării de Jos în secolul I e.n.*, în Dionisie M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (ed. a II-a), București, 1967, pp. 349-385; Eugen Cizek, *Secven roman*, București, 1986, pp. 305-307; n. 10, p. 315; idem, *Istoria Romei*, București, 2002, p. 341.

⁴ Tacit. Ann. 6.37: Vitellius robur legionum sociorumque ripam ad Euphratis ducit; cf. Joseph. Antiq. 18.4.4[97].

⁵ Joseph. Bellum. 2.16.4[363-367], apud FHDR I, p. 412/413-414/415.

⁶ Hegesippi De bello Iudaico, Marburg, 1864, pp. 141-143 (LIBER II, CAPUT IX):

Persarum audivimus superba imperia sed eorum quoque obsides vidimus, et cum ipsi imperitent plurimum nationibus tamen offerunt liberos suos et nobilitatem suam. Servire Romanis gaudent, pro fide pacis simul, ut serviendo Romanis discant suis imperare ... Asia, Pontus, Eniochi, Scythae nomades, Tauroscythae Maeotiaquae regna Bosporanique, omnes Romano imperio subiicuntur et illud ante innavigabile pelagus XL naves ad pacem exercent ... Ister in Septentrionalibus partibus inter fævas et innumeras profluens gentes, obsides suscipit, hostis coercet.

⁷ Bogdan Muscalu, *Problema sosirii sarmaților iazygi în spațiul dintre Dunăre și Tisa*, în SIB, 32-33/2008-2009, pp. 5-13; Vitalie Bărcă, *Nomads of the steppes on the Danube frontier of the Roman Empire in the Ist century CE. Historical sketch and chronological remarks*, în Dacia.N.S., 57/2013, pp. 104-107.

erau obligate să plătească tribut romanilor⁸. Doar că acești iazigi ar fi fost dependenți de o altă prefectură militară (*ripa Danuvii*) și de alt district financiar (*vectigalis Illyrici*), spre deosebire de frații lor roxolani strămutați și ei la sud de fluviu (alături de geii, bastarni, și populații nord-dunărene), înșiși în alt sector al aceștia (*ripa Thraciae, ripa Histri*).

Implicarea armatelor din Moesia și Illyricum în războaiele civile

După ce frontiera de la Dunărea de Jos (Moesia) fusese slăbită prin dislocarea pentru a doua oară în Orient a legiunii a V-a Macedonica de către Nero, de data aceasta pe frontul iudaic, sarmatii roxolani atacă Imperiul în iarna anului 67/68 e.n. când au masacrat două cohorte⁹. În primăvara anului 68 e.n., cu puțin timp înainte de moartea lui Nero¹⁰, legiunea III Gallica, care făcea parte din armata Orientului, este trimisă de guvernatorul Syriei să înlocuiască legiunea a V-a Macedonica și să întărească astfel apărarea pe frontiera de la Dunărea de Jos, în sectorul care cel mai des amenințat al acesteia. Cu ajutorul acestei legiuni, roxolani, care au revenit în iarna anului următor (68/69 e.n.) pentru o nouă incursiune la sud de Dunăre, sunt înfrânți decisiv iar resturile celor 9.000 de năvălitori risipite în Peninsula Balcanică după prădare sunt nimicite aproape în întregime, victorie pentru care guvernatorul Moesiei (Aponius Saturninus) este răsplătit de cu o statuie triumfală iar legații celor trei legiuni cu ornamentele consulare¹¹.

Izbucnirea războiului civil dintre Otho și Vitellius a determinat importante mișcări de trupe în Occident. Totuși, nici unul dintre comandanți nu lăsa malul Rinului (*ripa Rheni*) sau malul Dunării (*ripa Danuvii*) lipsite de apărare, pentru că siguranța frontierelor nordice era din ce în ce mai instabilă și mai des amenințată¹². De partea vitellienilor au fost angajate în această campanie mai multe forțe din armata transalpină, printre care și cele trimise de Nero la *Lugdunum* (Lyon) pentru a reprimă revoltele lui Vindex și Galba (a căror principală opoziție constituia legiunea I Italică) și care s-au alăturat detașamentelor lui Fabius Valens¹³. Apoi legiunea XXI Rapax de la *Vindonissa* (Windisch) care era cea mai puternică unitate din armata lui Caecina Alienus, precum și detașamente din celelalte legiuni germanice (împreună cu vulturul legiunii a V-a Alaudae)¹⁴ și din cele trei legiuni britanice. Aceste din urmă detașamente, formate din 8.000 de soldați de elită, au ajuns în Italia mai

⁸ CIL X, 6225 Supplementa (Fundi, Latium) = ILS 985 = AE 1916, 110 = AE, 1966, 68; András Mócsy, *Tampius Flavianus Pannoniában*, în *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, 93-2/1966, pp. 203-207; idem, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston, 1974, pp. 38-41; Homer Curtis Newton, *op.cit.*, p. 7:

Tampio Flaviano | cos procos prov(inciae)/Africae legatus Augusti pro praetore Panno | ni ---arum. | Huic triumphalia ornamenta |----- opsidibus a Transdanu | bianis acceptis limitibus omnibus exploratis | hostibus ad vectigalia praestanda adactis ----- L. Tampius Rufus -----

⁹ Tac.Hist.1.79.1: Rhoxolani, Sarmatica gens, priore hieme [sc. 67/68 AD] caesis duabus cohortibus.

¹⁰ Tac.Hist.2.74.1: tertiam legionem, quod e Syria in Moesiam transisset; Suet.Vespas.5.3: legione tertia, quae sub exitu Neronis translata ex Syria in Moesiam fuerat.

¹¹ Tacit.Hist.1.79.5: M. Aponius Moesiam obtinens triumphali statua, Fulvus Aurelius et Iulianus Tettius ac Numisius Lupus, legati legionum [sc. VII Claudia, VIII Augusta ac III Gallica], consularibus ornamentis donantur.

¹² Tac.Hist.1.2.1: prosperae in Oriente, adversae in Occidente res: turbatum Illyricum, Galliae nutantes ...

¹³ Tac.Hist.1.64.3: legio Italica et ala Tauriana abductae ... Lugduni.

¹⁴ Tac.Hist.1.61.2: Vitellius duos duces, duo itinera bello destinavit ... Valenti inferioris exercitus electi cum aquila quintae legionis et cohortibus alisque, ad quadraginta milia armatorum data; triginta milia Caecina e superiore Germania ducebat, quorum robur legio unaetvicesima fuit.

târziu, împreună cu restul armatei gallo-germanice conduse personal de Vitellius¹⁵, care nici el nu a luat parte la bătălie ci doar la parada triumfală¹⁶.

Tacitus ne spune că, atunci când a părăsirea în Italia, Valens avea la dispoziție mai multe forțe, un număr aproape dublu de legiuni și de trupe auxiliare¹⁷, ceea ce ar putea fi un indiciu că legiunea a V-a nu a fost alăturată detașamentelor lui Valens cu întregul ei efectiv ci doar cu trupele sale de elită. Nici legiunea I Italica, a cărei prezență este menționată doar de Tacitus pe câmpul de luptă de la *Bedriacum*, nu și de Plutarh. Altfel Valens ar fi avut la dispoziție un număr mai mult decât dublu (*plusquam*) de legiuni.

De partea lui Otho au luptat forțe inferioare, dispersate și obosite după un marș prelungit¹⁸. Printre acestea se află o singură legiune (I Adiutrix), garda pretoriană, flota, detașamente din armata Illyricului și trupe de gladiatori. Aceste forțe ar fi putut fi sensibil suplimentate dacă ar fi așteptat și restul armatelor care s-au pus în mișcare la ordinul său¹⁹.

Suetonius Paulinus se aștepta ca forțele din Moesia și o legiune a Illyricului (a XIV-a Martia Victrix) să sporească efectivele lui Otho²⁰. Potrivit lui Plutarh, acest ajutor era atât de important încât ar fi putut chiar să-i dubleze forțele²¹. Însă și de aici au fost dislocate doar detașamente ale celor patru legiuni illyrice, fiecare având cca 2.000 de soldați, adică o treime din efectivele fiecărei legiuni²². Detașamente din cele trei legiuni ale Moesiei, s-au pus și ele în mișcare, însă au ajuns la *Aquileia* prea târziu, aflând aici de deznodământul bătăliei de la sinuciderea lui Otho. Înainte de a se sinucide Otho, trupele de avangard ale armatei detașate din legiunile Moesiei se apropiau de Adriatică și erau la doar câteva zile distanță de *Bedriacum*²³. Forțele vitellienilor au înfrânt armata lui Otho, care în mod intempestiv și inutil se grăbise să angajeze bătălie decisivă înainte de a își sosi în ajutor toate trupele de dincolo de Alpii Iulieni care s-au mobilizat în sprijinul său.

În această bătălie din nordul Italiei au fost angajate forțe impresionante de ambele părți, însă nu atât de multe legiuni pe cât ne lasă să înțelegem unii istorici militari care, urmărind textul *Istoriilor* lui Tacitus, au luat în calcul efectivul lor complet când de fapt era vorba doar de detașamente ale acestora (*vexillationes, exercitus legiones /e legionibus, copia*). În cea mai recentă lucrare asupra acestui subiect, autorul încearcă să reconstituie efectivele celor două armate din mai multe fragmente de text și ajunge totuși la concluzia că

¹⁵ Tac.Hist.1.61.1: *Adiuncto Britannico exercitu ingens viribus opibusque; ibidem 2.57.1: e Britannico [sc. exercitu] delecta octo milia sibi [sc. Vitellio] adiunxit; ibidem 2.100.1: cum vexillariis trium Britannicarum legionum et electis auxiliis; ibidem 3.1.2: advenisse mox cum Vitellio Britannici exercitus robora.*

¹⁶ Tac.Hist.2.89.2: *Quattuor legionum aquilae per frontem totidemque circa e legionibus aliis vexilla ...*

¹⁷ Tac.Hist.2.30.2: *plus virium, prope duplicatus legionum auxiliorumque numerus erat Valenti.*

¹⁸ Tac.Hist.2.57.1: *Othoniani, quamquam dispersi, pauciores, fessi ...*

¹⁹ Plutarch.Otho.8.4: *... ἀλλὰ τὴν ἐκ Μυσίας περιμένειν δύναμιν ἤδη καθ' ὁδὸν οὐσαν.*

²⁰ Tac.Hist.2.32.2: *Paucis diebus quartam decimam legionem, magna ipsam fama, cum Moesicis copiis adfore: tum rursus deliberaturum et si proelium placuisset, auctis viribus certaturos.*

²¹ Plutarch.Otho.8.2: *Ὅθωνι δὲ τῆς ἡδὴ παρουσίας οὐκ ἐλάττονα προσδόκιμον εἶναι δύναμιν ἐκ Μυσίας καὶ Παννονίας, ἂν τὸν αὐτοῦ περιμένην καιρὸν, ἀλλὰ μὴ στρατηγῆ πρός.*

²² Tac.Hist.2.11.1: *motis ad imperium eius e Dalmatia Pannoniaque exercitibus ... quattuor legiones, e quibus bina milia praemissa; Suet.Vespas.6.2: Moesiaci exercitus bina e tribus legionibus milia missa auxilio Othoni.*

²³ Suet.Vespas.5.3: *et supervenientibus aliis e Dalmatia Pannoniaque et Moesia; Tac.Hist.2.46.3: praemissi e Moesia ... adventantis exercitus legiones; Plut.Otho.15.4-5: Ἀπαγγέλλουσι τὴν ἐκ Μυσίας ἡμῶν δύναμιν οὐ πολλῶν ἡμερῶν ὁδὸν ἀπέχειν, ἤδη καταβαίνουσιν ἐπὶ τὸν Ἀδρίαν.*

Tacitus nu le supraestimează cu o treime. În alt context, apreciaz că Suetonius are o relatare *supracondensată* și *astfel derutant*, iar acolo unde relatarea lui nu concordă cu cea mult mai amplă și mai detaliată din *Istoriei*, Gwyn Morgan înclină să-i dea dreptate lui Tacitus²⁴. În realitate, ar putea fi vorba doar de o greșeală noastră de lecționerie și de interpretare literală a textului lui Tacitus care, atunci când nu amplifică zvonurile, revoltele sau alte meschinării ale plebei, ci încearcă să redea ordinea de luptă a armatei romane, are o relatare cel puțin la fel de condensată și poate chiar mai derutant decât cea a lui Suetonius.

Tacitus folosește pluralul când se referă la legiunile lui Vitellius prezente pe câmpul de luptă de la *Bedriacum*²⁵, însă chiar și atunci când le enumeră noi nu ar trebui să luăm în considerare întregul lor efectiv, pentru că astfel s-ar contrazice de mai multe ori de la un capitol la altul. Ca de exemplu atunci când menționează prezența legiunii a XIV-a (Marta Victrix) la *Bedriacum*, pentru că puțin mai târziu se face precizarea că era vorba doar de un detașament al acesteia²⁶. Preocupat fiind mai mult de formă decât de fond și de poezie mai mult decât de strategie, Tacitus nu face întotdeauna această distincție, meritând calificativul lui Ronald Syme²⁷ care, parafrazându-l pe Theodor Mommsen²⁸, îl considera a fi *cel mai nepriceput istoric* în domeniul tacticilor militare.

Plutarh ne spune, mult mai explicit, că pe câmpiile Padului de lângă *Bedriacum* au intrat efectiv în luptă și în formație completă (adică asemenea toare falangelor), doar două legiuni (fiind una dintre rarele ocazii în care un autor grec transcrie din latină denumirea principalei unități de luptă a armatei romane și nu încearcă să ofere o traducere). Cele două legiuni aici menționate sunt cea supranumită *Rapax* (a XXI-a) de partea lui Vitellius și cea formată recent de flota de la *Misenum* și numită *Adiutrix*, de partea lui Otho²⁹. În traducerea pasajului din Tacitus care se referă la acest moment decisiv al războiului civil (care începe chiar cu încălecare a dintre cele două legiuni)³⁰, a fost introdus hazardul sau, mai bine zis, un element fortuit³¹. Însă după părerea noastră aici nu avem un ablativ (forma) al *destinului* (forma), ci un al adjectivului *puternic* (forma), care se transformă într-un adverb (cum forma). Astfel că cea mai bună traducere a acestui pasaj din Tacitus, care s-ar potrivi mult mai bine și

²⁴ Gwyn Morgan, *Anul Domnului 69. Anul celor patru împărași*, București, 2010, p. 332 (cap. 4, n.4); p. 212 ("Totuși, Tacitus afirmă că legiunile au ajuns la Aquileia în formație completă..."); pp. 226-227.

²⁵ Tac.Hist.2.41.2: disposita Vitellianarum legionum acies sine trepiadione.

²⁶ Tac.Hist.2.43.2; ibidem 2.66.1: quippe Bedriacensi acie vexillariis tantum pulsus viris legionis non adfuisse.

²⁷ Ronald Syme, *Tacitus*, Oxford, 1958, vol. I, p. 157: "the most unmilitary of historians"; apud Michael Grant, *Greek and Roman Historians*, (Ch. 4: Misinformation and Mistakes), London - New York, 1995, p. 75.

²⁸ Th. Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*, vol. I, London, 1886, (tr. William Dickson), p. 181: "A worse narrative ... is hardly to be found even in this most unmilitary of all authors".

²⁹ Plutarch.Otho.12.3: Μόναϊ δὲ δύο λεγεῶνες (οὕτω γὰρ τὰ τάγματα Ῥωμαῖοι καλοῦσιν), ἐπίκλησιν ἢ μὲν Οὐίτελλίου Ἄρπαξ, ἢ δὲ Ὀθωνος Βοηθός, εἰς πεδίον ἐξελίξασαι ψιλὸν καὶ ἀναπεπταμένον, νόμιμον τινα μάχην, συμπεσοῦσαι φαλαγγηδόν, ἐμάχοντο πολὺν χρόνον.

³⁰ Tac.Hist.2.43.1: Forte inter Padum viamque patentis campo duae legiones congressae sunt, pro Vitellio unaetvicensima, cui cognomen Rapaci, veteris gloria insignis, e parte Othonis prima Adiutrix.

³¹ Tacitus, *Istoriei* (tr. rom. Gh. Ceaușescu), București, 2003, p. 123: *Din întâmplare, s-au ciocnit două legiuni*; Tacite, *Histoires* (tr. fr. J. L. Burnouf), Paris, 1859, p. 468: *Le hasard mit deux légions*; Tacitus, *Histories* (tr. en. W. Hamilton Fyfe), Oxford, 1912, p. 151: *It happened that two legions met*; Tacitus, *Histories* (tr. en. Clifford H. Moore), Cambridge Massachusetts, 1962, p. 231: ... *two legions happened to engage*.

cu relatarea lui Plutarh, ar putea fi: *”În câmpia care se deschide între fluviul Pad i osea [sc. via Postumia], s-au ciocnit cu putere [doar] dou legiuni ...”*.

La scurt timp după victoria de lâng Bedriacum, cam în același timp când își făcea intrarea triumfală în Roma, Vitellius se confruntă cu rebeliunea armatei din Moesia, care se alătură imediat celei din Illyricum, apoi și cea din Orient. Tacitus ne relatează despre legiunea a III-a Gallica a lui Vespasianus *”o socotea de partea sa, deoarece trecuse din Syria în Moesia și avea speranțe întemeiate că legiunile illyrice o vor urma.”*³² Această unitate a creat într-adevăr precedentul pentru celelalte două legiuni moesice care îi fuseseră loiale lui Otho și au fost generos și splânte de acesta. Iar în scurt timp *”cele trei legiuni din Moesia și utau și câștigă de partea lor prin scrisori armata din Pannonia, iar în cazul în care aceasta refuză, se pregătesc să o atace.”*³³ După realizarea acordului între legiunile moesice și cele pannonice (mai ales la inițiativa lui Antonius Primus) *”au fost atrași în aceeași direcție și soldații din Dalmația, deși legații consulari nu au provocat nici un act de rebeliune”*³⁴.

Armata Rhinului se va afla în scurt timp (oct. 69) față în față cu armata Dunării, lângă Cremona, în apropierea locului în care Vitellius obținuse cu doar câteva luni în urmă victoria în fața lui Otho. Și pentru prima oară dintr-un lung război de înfruntări între cele două mari grupuri de armate ale Imperiului Roman, „illyrii” vor ieși învingători în fața „gallilor”.

Detamentele armatei din Orient aflate sub comanda lui Mucianus, modeste ca valoare combativă³⁵, erau și ele așteptate pe frontul din nordul Italiei. În dimineața zilei de 24 oct. 69 e.n., după încheierea crâncenului din timpul nopții de pe câmpiile Padului care a epuizat ambele armate, soldații din legiunea a III-a Gallica s-au întors către est pentru a saluta ritualul Soarelui³⁶. După mai mulți de cantonament în Syria, aceștia deveniseră adeptii unui cult sincretic greco-oriental al Soarelui, iar gestul lor a fost interpretat de vitellieni ca fiind un salut de bun venit adresat camarazilor din armata lui Mucianus, care se aflau totuși la mare distanță de Cremona în acea dimineață, fiind întârziată și de invazia dacilor la sud de Dunăre³⁷. Însă confuzia creată a fost suficientă pentru a-i face pe soldații epuizați și dezamăgiți din armata lui Vitellius să părăsească câmpul de luptă refugiindu-se între zidurile Cremonei, iar pe cei din armata moesică și illyrică să se considere învingători.

Legiunea a III-a sau a treia parte a legiunilor din Moesia?

Totuși presupozitia că legiunea III Gallica ar fi intrat în luptă încă de la începutul celei de-a doua campanii a armatelor moesice în Italia cu întregul ei efectiv, pornește după părerea noastră, de la o traducere greșită a textului grecesc al lui Flavius Josephus. În pasajul din *Războiul iudaic* care face referire la mobilizarea armatelor din Moesia sub comanda lui Antonius Primus, Flavius Josephus are o formulare ambiguă și lapidar³⁸.

³² Tac.Hist.2.74.1: tertiam legionem suam numerabat. Ceterae Illyrici legiones securituras sperabantur.

³³ Tac.Hist.2.85.2: Ita tres Moesicae legiones per epistulas adliciebant Pannonicum exercitum ...

³⁴ Tac.Hist.2.86.1-2: At in Pannonia tertia decima legio ac septima Galbiana, dolorem iramque Bedriacensis pugnae retinentes, haud cunctanter Vespasiano accessere, vi praecipua Primi Antonii ... Iuncti inde Moesici ac Pannonici exercitus Dalmaticum militem traxere, quamquam consularibus legatis nihil turbantibus.

³⁵ Tac.Hist.2.83.1: Mucianus cum expedita manu ... gnarus modicas viris sibi ...

³⁶ Tac.Hist.3.24.3: et orientem solem (ita in Syria mos est) tertianis salutavere; cf. Dio.65.14.3.

³⁷ Tac.Hist.3.46.2: mota et Dacorum gens ... expugnatis cohortium alarumque hibernis utraque Danuvii ripa ...

³⁸ Joseph.Bellum.4.11.2[633]: Ἐν δὲ τούτῳ καὶ Ἀντώνιος Πρίμος ἀναλαβὼν τὸ τρίτον τάγμα τῶν κατὰ Μυσίαν, ἔτυχεν δ' ἡγεμονεύων αὐτόθι, Οὐιτελλίῳ παραταξόμενος ἠπείγετο; cf. Dio.64.9.3.

În literatura istoric greacă "tagma" desemna orice unitate militară sau subunitate a armatelor elenice, romane sau romano-bizantine, indiferent de efectivul, de componența sau de rangul acesteia, fiind un termen folosit pentru toate tipurile de unități, de la cele auxiliare până la cele de elită. Acest termen nu este un termen exclusiv militar ci se referă în general la toți cei care fac parte din aceiași categorii sociale sau profesionale. Din aceste motive, traducerea termenului grecesc sau a sensul unui corespondent potrivit în limba latină, atunci când istoricii greci se referă la armata romană, întâmpină uneori serioase dificultăți.

În limba română pasajul a fost tradus pentru prima oară direct în colecția de *Izvoare privind istoria României* (FHDR I, p. 414/415) astfel:

"În această vreme Antonius Primus luând legiunea a III-a dintre cele care se aflau în Moesia, al cărei guvernator se întâmpla să fie, se grăbea să dea bătălie cu Vitellius".

Traducerea acestui pasaj este reluată cu puține modificări în cea mai recentă ediție completă în limba română a lucrării lui Flavius Iosephus, editorul german care singur explică termenii, ceea ce a unei presupuse confuzii dintre legiunile VII Galbiana și III Gallica care ar fi fost făcut de scriitorul iudeu, întrucât în mod evident între traduceri din *Războiul iudaic* și *Istoriile* lui Tacitus există o neconcordanță: "Între timp Antonius Primus a pornit degrabă în fruntea Legiunii a III-a ca să dea luptă cu Vitellius; această legiune făcea parte din trupele staționate în Moesia, Antonius fiind tocmai comandantul ei..."³⁹ Traducătorii români (Gheneli Wolf și Ion Acsan) oferă această explicație pe care au găsit-o la editorul german al unei ediții a *Războiului iudaic* din care s-au inspirat⁴⁰ și care diferă foarte puțin de o altă ediție germană din 1836 (v. *infra*) și față de toate celelalte traduceri greșite ale acestui pasaj realizate atât în latină (prima dată la sfârșitul Antichității sub patronajul lui Cassiodorus)⁴¹, apoi în epoca Umanismului⁴² și a Clasicismului⁴³ când textul latin a putut fi din nou confruntat cu versiunea integrală recuperată a textului grecesc) cât și în alte limbi romane (franceză⁴⁴, italiană⁴⁵, spaniolă⁴⁶) sau germanice (engleză⁴⁷, germană⁴⁸, etc.).

³⁹ Flavius Iosephus, *Istoriile războiului iudeilor împotriva romanilor*, București, 2004, p. 365.

⁴⁰ Flavius Iosephus, *Geschichte des Jüdischen Krieges*, Halle (ed. Heinrich Clementz), 1900, p. 354.

⁴¹ Flavii Iosephi De bello iudaico, Florența, 1479, p. 258: *Antonius Primus advocata legione tertia ...*

⁴² Flavii Iosephi De bello iudaico, Lyon (ed. Sebastian Gryphius), 1528, p. 337 (Liber V, cap. XIII): *Antonius primus adducta legione tertia*; Flavii Iosephi Opera omnia, Geneva (ed. Pierre de la Rouiere), 1611, p. 901.

⁴³ Flavii Iosephi De bello iudaico, London, Leyden (ed. Havercamp), 1726; Leipzig (ed. Oberthür), 1785, p. 801; Flavii Iosephi Opera graecae et latinae, Paris (ed. Dindorf), vol. II, 1847, p. 225: *Inter haec autem Antonius Primus cum legione tertia ex iis quae in Mysia erant (illam enim regebant provinciam).*

⁴⁴ Flavius Ioseph, *Histoire de la Guerre des Juifs*, Paris (ed. Arnauld d'Andilly), 1668, p. 259: *Antonius Primus, Gouverneur de Mésie, ... prit la troisième légion qui estoit dans cette province*; Flavie Joseph, *Œuvres complètes*, Paris (ed. Harmand), 1911, vol. VI, p. 78: *Antonius Primus, ayant pris avec lui la troisième légion.*

⁴⁵ Iosefo Flavio Ebreo, *Guerra Giudaica*, Bologna (ed. Luigi Calori), vol. II, 1879, p. 97: *Antonio Primo, mandato che lui ebbe per la terza legione di quelle che dimoravano appresso a Misia*; Giuseppe Flavio, *La Guerra Giudaica*, Milano (ed. Giovanni Vitucci), vol. II, 1974: *Antonio Primo alla testa della legione terza ...*

⁴⁶ Flavio Iosefo, *La Guerra de los judíos*, Madrid (ed. Jesús Nieto Ibanez), 1997-99, vol. II, p. 120: *Antonio Primo con la tercera de las legiones que se hallaban en Mesia ...* (n. 315: esta tercera legión es la III Gallica).

⁴⁷ *The works of Flavius Iosephus*, London (ed. J. Court), 1733, p. 671: *Antonius Primus who governed Mysia, took the third legion of those forces which were in that province*; *The Works of Flavius Iosephus*, London (ed. Thompson and Price), vol. II, 1777, p. 439: *Antonius Primus ... was governor in Mysia, and has under his command the third legion*; *The Works of Flavius Iosephus*, Baltimore-Philadelphia (ed. a II-a, tr. George Henry Maynard), 1800, p. 426: *Antonius Primus, governor of Mysia, with the third legion, that lay in that province*; Flavius Iosephus, *The Jewish war*, London (ed. Traill), 1851, p. 106: *In the meantime Antonius Primus, accompanied by the third legion from Moesia, where he*

Îns sub comanda lui Antonius Primus nu se afla atunci legiunea a III-a Gallica, ci detașamente de cca 2.000 de soldați din toate cele trei legiuni moesice, aceleași probabil, care se mobilizaseră cu câteva luni în urmă pentru a veni în sprijinul lui Otho (v. *supra*). În acest caz cele două texte (Tacitus și Josephus) nu se contrazic ci se completează.

Confirmarea o avem doar dacă urmăm două dintre cele mai fidele traduceri ale textului grecesc al istoricului iudeu (nu lipsite totuși de inexactități) care au fost realizate în sec. al XVIII-lea: cea în engleză a lui William Whiston (un renumit profesor de matematică de la Universitatea din Cambridge, care mai era pasionat și de teologie și de limbi clasice) și cea în italiană a iezuitului Francesco Angiolini, publicată prima oară la Verona (1780).

Deși au lucrat independent unul de altul, e foarte probabil că și traducătorul italian să fi ajuns la același rezultat corect ca și cel englez⁴⁹. Rezultat care ar fi putut schimba complet sensul traducerilor defectuoase ale acestui pasaj pe care le-am folosit până acum, dacă nu ar fi fost imediat amendată de alți traducători mai puși în inspirație. Ei poate chiar desconsidera și de istorici, pentru că erau preocupați mai mult de teologie decât de istorie. Ei pe nedrept ignoră în epoca actuală modernă, pe motiv că sunt mult prea clasici. Competențele lor în domeniul filologiei clasice sunt însă indiscutabile.

Confirmarea faptului că Antonius Primus luase doar o treime din armata Moesiei și nu o întreagă legiune o găsim și în textul lui Pseudo-Hegesippus (Hegesip. *Bellum*.4.29), care ar trebui să fie prima și deci cea mai fidelă traducere în latină a lui Flavius Josephus⁵⁰. Dar și dacă urmăm cu mai mult atenție mai multe pasaje din cartea a III-a a *Istoriilor* lui Tacitus. Mai întâi, în relatarea discursurilor din consiliul de război de la Poetovio, în care Antonius Primus a reușit să-i convingă pe ceilalți comandanți de armate care voiau să temporizeze acțiunile militare până la sosirea ajutorului militar trimis de Vespasianus din Orient, de oportunitatea unei acțiuni rapide: *”Voi, care nu sunteți compromiși, rămâneți aici cu legiunile; mie îmi sunt suficiente cohortele de infanterie”*⁵¹.

Apoi, când se amintește de implicarea experimentatului comandant Annius Varus alături de Antonius Primus, despre care ni se spune, suficient de explicit de data asta, că era

was the time in command; Josephus, *The Jewish war, Books IV-VII* (ed. Thackeray), în Josephus, vol. III, Cambridge, Massachusetts, 1927, p. 186/187: *Antonius Primus, along with the third legion from Moesia*.

⁴⁸ Josephus Flavius, *Krieg der Juden mit den Römern*, Tübingen (ed. Johann Friedrich Cotta), 1736, vol. II, p. 143: *Antonius Primus mit der dritten Legion von denenjenigen, welche in Moesien waren; Krieg der Juden mit den Römern*, Zürich (ed. Johann Baptist Otte), 1736, p. 146: *Antonius Primus mit der dritten Legion aus Mesien, in welcher Landschaft er Landpfleger war*; Flavius Josephus, *Vom Juedischen Kriege*, Altona (Hamburg), 1805 (ed. J. B. Frise), p. 105: *Antonius Primus mit der dritten Legion ... die in Moesien lagen; Geschichte des Jüdischen Krieges*, Stuttgart-Leipzig (ed. August Friedrich Gföhrer), 1836, vol. II, p. 75: *Unterdessen war auch Antonius Primus mit der dritten Legion aus Mösien, wo er Statthalter war; Jüdischer Krieg*, Linz (ed. Philipp Kohout), 1901, p. 354: *Antonius Primus, der damals gerade eine Commandostelle in Mösien inne hatte, an die Spitze einer der dort stationierten Legionen, der sogenannten dritten Legion*.

⁴⁹ William Whiston, *The Genuine Works of Flavius Josephus ...*, London, 1737, p. 353: *In the mean time, Antonius Primus took the third of the legions that were in Mysia, for he was president of that province*; Francesco Angiolini, *Delle opere di Giuseppe Flavio*, Roma (ed. a II-a), 1792, vol. VI, p. 117: *Antonio Primo, tolta con seco la terza di quelle legioni ch'erano nella Misia, dove egli trovavavsi governatore ...*

⁵⁰ Hegesippi *De bello Iudaico*, Marburg, 1864, p. 268 (Liber IV, Caput XXIX):

Antonium quoque praecipit praefectum tertio ordini militari qui erat in Mysia in inparatam se Italiam effundere priusquam Vitelliani sese moverent.

⁵¹ Tac. *Hist.*3.2.4: Vos, quibus fortuna in integro est, legiones continete: mihi expeditae cohortes ...

la comanda unor detașamente⁵². De altfel, în textul lui Tacitus, Antonius Primus face o distincție suficient de clar între armata Pannoniei concentrată atunci la Poetovio, formată din legiuni *mai mult deșapte decât învinge și care renunțau din dorința de a se retrage* și detașamentele armatei din Moesia, *care s-au întors cu forțele lor intacte*⁵³. Forțele care trebuie să fi fost și ele prezente la acest consiliu de război și a căror comandă, aflăm din textul lui Flavius Iosephus și Cassius Dio, o va prelua chiar Antonius Primus, deși evident că el nu deinea nici o comandă militară în Moesia, cu atât mai puțin în guvernarea provinciei.

După care, guvernatorului Moesiei, i s-a cerut să se îndrepte spre Italia alături de armata care i-a mai rămas la dispoziție⁵⁴. Iar Tacitus nu vorbește aici de mobilizarea a una sau a două legiuni care s-ar fi aflat la mare distanță una de alta și sub o altă comandă, așa cum greșit au înțeles totuși cei care au presupus că din Moesia a fost luat o legiune⁵⁵.

Concluzii

Traducerea lui Flavius Iosephus a fost deci compromisă de tot ceea ce au încercat să coreleze textul grecesc (care foarte ușor ne poate induce în eroare), nu cu biografiile lui Suetonius (unde este explicit menționat o astfel de vexilație ca forță de avangardă a celor trei legiuni moesice) ci cu *Istoriile* lui Tacitus, în care este menționat de mai multe ori, însă în alte momente decisive ale războiului civil, legiunea a III-a Gallica.

Într-o perioadă în care unele notații pe care le folosim de trei secole încoace (în alfabetul latin și cu cifre arabe) încă nu erau inventate, matematicienii ca William Whiston, obișnuiți să citească și să traducă tratatele de geometrie și trigonometrie din limba în care acestea au fost inițial scrise și să opereze și cu altfel de diviziuni decât cele decimale, se întâlneau extrem de des cu astfel de « tritoni » (τρίτον τῶν ...). Suficient de des pentru ca traducerea corectă a acestora să devină pentru ei un automatism. Soluția găsită de William Whiston pentru a traduce acest pasaj din *Războiul iudaic* al lui Flavius Iosephus (IV, 11, 2) este de fapt singura corectă, iar un studiu comparat al izvoarelor i-ar da din nou dreptate și am putea găsi numeroase alte analogii cu poziția de comandă militară în care se afla atunci Antonius Primus. Dacă Tacitus ne-ar fi detaliat efectivele armatei care s-au mobilizat pentru a veni în sprijinul lui Otho și apoi sub comanda lui Antonius Primus, atunci ne-ar fi spus și el că acestea reprezentau doar o treime din fiecare din cele trei legiuni ale Moesiei (*cum vexillariis trium Moesicarum legionum*), la fel cum în sprijinul lui Vitellius au venit doar o treime dintre soldații legiunilor din Britannia, o provincie recent anexată Imperiului, care avea aceeași poziție periferică față de Gallia cum era și Moesia față de Illyricum.

⁵² Tac.Hist.3.6.1: Antonio *vexillarios e cohortibus* et partem equitum ad invadendam Italiam ...

⁵³ Tac.Hist.3.2.3: *Pannonicae legiones* deceptae magis quam victae ... *Moesici exercitus* integras.

⁵⁴ Tac.Hist.3.5.1: scriptum Aponio Saturnino, cum *exercitu Moesico* celeraret.

⁵⁵ Kenneth Wellesley, *The Year of the Four Emperors*, London and New York (3rd edition), 2000, p. 131: *Stimulated by the enthusiasm of the third (Gallica), he [i.e. Aponius Saturninus] may well already have edged the two lower legions ... towards the west of his province.*

Colec ii de inscrip ii:

- AÉ L' année épigraphique (René Cagnat), Paris, 1888
 CIL Corpus inscriptionum Latinarum (Theodor Mommsen), Berlin, 1863
 ILS Inscriptiones Latinae selecta (Hermann Dessau), Berlin, 1892-1916
 InscrIt – Inscriptiones Italiae (Attilio Degrassi), Roma, 1931

Colec ii de izvoare:

- FHDR I – Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes
Izvoarele istoriei românilor, vol. I, Bucure ti, 1964

Izvoare literare:

- Dio. Cassius Dio, *Historiae Romanae* (London-New York, 1914)
 Hegesip.Bellum. Hegesippus, *De bello Iudaico* (Marburg, 1864)
 Joseph.Antiq. Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* (Berlin, 1885)
 Joseph.Bellum. Flavius Josephus, *De bello Iudaico* (Berlin, 1895)
 Plutarch.Otho. Plutarchus, *Vita Othonis* (Cambridge, Massachusetts, 1926)
 Suet.Vespas. Suetonius, *Vita Divi Vespasiani* (Cambridge, Massachusetts, 1915)
 Tac.Ann. Tacitus, *Annales ab excessu divi Augusti* (Oxford, 1906)
 Tac.Hist. Tacitus, *Historiae* (Oxford, 1911)

Abrevieri:

- Arch.Ért. – *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, 1868.
 Antiq.class. – *Antiquité Classique. Revue interuniversitaire d'études classiques*, Bruxelles, 1932.
 Dacia.N.S. – *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, Bucarest, 1957.
 Epigraphica – *Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia*, Milano, 1939.
 Hermes – *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*, Berlin, 1866.
 JRS – *The Journal of Roman Studies*, Cambridge, 1911.
 SIB – *Studii de istorie a Banatului*, Timi oara, 1969.